

EN HISTORISK VANDRING LANGS HELLEÅ

Af
ANDERS WOHLERT-THORENBERG

Med tegninger af Regin Debess

EGET FORLAG
FLADMOSEGAARD IDUM
1983

Helleåen eller Hellegård Å har sit udspring i Borbjerg sogn i dalen, som forgrener sig op om Lidebjerg, hvor gården Libergren ligger (Lide = grøn skråning). I den sidste del af istiden var Helleåen en rivende flod, og i den tid dannedes de fire tværdale på vestsiden af floden, nemlig Brødbæk dal, Fårskov dal, Strømdalen mellem præstegården og Tindskov samt Helligkildedybdal.

Kun få steder her i Jylland findes så mange helligsteder på så lille en plads som her i Helleådalen. Foruden Hellesøen (Holmgård sø) er der også 2 helligkilder, som har deres udløb i Helleåen, nemlig Helligkilden i Kjeldsmark i Borbjerg og Helligkilden i Tindskov i Handbjerg.

Den hellige kilde i Kjeldsmark (Kildemark) hørte til gården Neder Kjeldsmark og var omgivet af skov i ældre tid. I 1576 tildømtes der kronen et stykke af Kjeldsmarks skov, som Niels Villemoes ville tilegne sig. I 1585 fik Peder Gyldenstjerne i Tim af kronen skøde på begge Kjeldsmarkgårde. Da hørte søen til Neder Kjeldsmark, og i en slugt findes den berømte kilde, der i lange tider var søgt af en mængde syge, ikke blot fra Borbjerg, men også fra de omliggende egne.

Særligt Sct. Hans nat samledes de syge på Kjeldsmarks bakker, hvor et stort bål blev tændt for at forhindre hekse og trolde i at slå sig ned der på deres vej til Bloksbjerg. C. Møller fortæller i sin bog om Borbjerg, at de fleste syge, som kom der, havde øjensygdomme og engelsk syge, men kildens vand kunne også hjælpe for andre sygdomme. Ved at drikke af vandet eller bade et sygt sted blev man karsk og sund igen.

At Holmgård sø var Helle og dermed har givet navn til Helleå kan bekræftes af fund gjort i sommeren 1940, den første sommer, efter at tyskerne var kommet til Danmark. Jeg var med til at grave tørv for gdr. Chr. Brødbæk Skyldvad, Borbjerg. Det var lige ved skellet til præstegårdseugen og søen, som er meget dyb, og der var et lille stykke tørvedynd tilbage. Gdr. V. Appel i Hvam, som dengang var en ung mand, trak tørvene op. Under arbejdet blev jeg klar over, at vi fik nogle stykker træ med op, som stod i to rækker med måske 3 m afstand. De fleste var helt sprøde som tørvejord, men enkelte

kunne tages op, og de var alle lige tykke - ca. 5 cm, men bredden varierede indtil det dobbelte af tykkelsen. Den øverste ende var skåret til, så den havde form som en husgavl, eller som det bruges meget på havestakit i vore dage, og i et af dem var der boret et hul på ca. 1 cm i diameter. Det blev klart, at de to rækker gik sammen i en spids, og at den sidste, som var en del sværere end de øvrige - ca. 6 x 12 cm, dannede forstavnen på en båd. På denne stolpe hang der et hestekranium, som var helt og fint. Min far mente, at det efter tænderne at dømmes var af en hest i sin bedste alder - omkring 5 år.

Nationalmuseet mener, at båden er ofret til guderne, og at hesten er blevet spist ved samme lejlighed. Så sent som i vikingetiden hørte hesteofringer med til gudedyrkelsen i Norden, og de blev derfor forbudt af kirken ved kristendommens indførelse. Dette forbud blev så grundigt terpet ind, at der endnu for 50 år siden var mange mennesker, som ikke ville spise hestekød. De vidste ikke af hvilken grund, for det var i mellemtiden blevet glemt. Der blev dog dispenseret for Islands vedkommende, da folket ellers ville være kommet til at sulte.

På grund af krigen var der ikke andet at gøre ved fundet end at grave det ned i dyndet i frostfri dybde og udsætte nærmere undersøgelse, til krigen var forbi.

For nogle år siden kom der en ung mand fra Nationalmuseets afdeling i Brede for at se på forholdene. Det var højsommer, og vegetationen var indtil 2 m høj, så det var vanskeligt at udpege stedet, hvor fundet var gjort. Efter en grundig undersøgelse måtte vi desværre konstatere, at der var andre, som havde gravet der på et senere tidspunkt og dermed ødelagt fundet. Det var en stor skuffelse, men jeg har en god tro til, at hestekraniet er skubbet ud i den vandfyldte tørvegrav. Det kunne der jo ikke fyres med. Efter de indhentede oplysninger regner museet med, at det er en skindbåd, der findes rester af i mosen, og i så fald er det den første af slagsen, som er fundet her i landet. Man regner helt sikkert med, at de har været brugt i Danmark, og der er fundet rester af dem både i Irland og i Finland.

Når de gamle i oldtiden har ofret så stor en gave til gudene på dette sted, er det et bevis på, at søen var Helle. Mosen er dannet i søen, og det vil sige, at søen måske har været dobbelt så stor, som den er nu. I nærheden af båden var der nogle kokasselignende fyrresvampe, som måske er mere end 7000 år gamle, medens bådens alder måske ligger i tiden fra 400 år før Kristus til 500 år efter Kristus. Tidsfæstelsen må kunne gøres mere præcis ud fra den bestemte måde, som ofringen er udført på, og det står til sagkundskaben at finde ud af det.

I disse tider, hvor snart al natur bliver tromlet og trampet ned, er det godt, at den smukke gamle sø er blevet bevaret og forhåbentlig også bliver det fremover. Slægt har fulgt slægters gang, århundreder er blevet til årtusinder, men istidssøen ligger der stadig i dalen rugende over sine minder i noget af den skønneste natur, man kan tænke sig.

Midt i 1600-tallet var søen midtpunkt i en tragikomisk affære, da pastor Knud Poulsen førte en langvarig proces om fiskeriet i Holmgård sø. Både naboer og en hel del folk langvejs fra kom og stangede ål i søen, og da herr Poulsen ikke kunne få dem til at lade være dermed, lyste han en søndag offentlig fra prædikestolen både ålene og de, der

stangede dem, i band. I 13-14 år var der ingen, som trodsede bandstrålen, og ålene levede i fred og ro. Det var jo ikke så længe efter den katolske tid.

Efter at vandet i årtusinder har fosset igennem åen, fandt menneskene på at lave vandhjul, således at vandet kunne arbejde for dem. Der blev lavet møller i Borbjerg, St. Rydemølle, Brødbæk, Lille Rydemølle, og til sidst tog smeden ved Tindskovbro vandets kraft i anvendelse til at trække værkstedets maskiner. Hvilke enorme fremskridt har det ikke været fra tiden, hvor oldtidsmennesket sad og skurede en mindre sten oven i en større, og frem til den tid hvor man tog vandmøllerne i brug. Tusinde mænd eller kvinder med stenredskaber kunne ikke lave lige så meget mel, som disse møllehjul. Det var en velstandsstigning, som kun kan sammenlignes med elektricitetens indførelse i vor tid, hvor der blev stille i møllerierne. De gik i forfald og blev nedlagt i tiden fra 1935-50.

Se stort billede ved at dobbeltklikke på billedet herover

På vejen fra sit udspring optager åen en vildkilde og løber under kirkebroen ned til Borbjerg møllesø. Det fortælles, at under kirkebroen boede der en trolde, og da Borbjerg kirke skulle opføres, væltede det om natten, man havde opført om dagen, hvorfor man fik trolden til at hjælpe, mod at han skulle have den første brud, der kørte over broen. Denne aftale afskrækkede folk gennem århundreder, og man kørte i stedet den lange vej ned gennem møllen og udenom søen for at komme til kirken.

Efter at åen havde trukket Borbjerg mølles vandhjul og gjort sit arbejde der, løb den gennem Råkjær til Hellesø og fortsatte over Skyldvad til St. Rydemølle, hvor den igen kom på arbejde med at dreje møllehjul, hvoraf der en tid var hele 3, to store og et lille. Der var også bageri og købmandshandel, og det var stedet, hvor der altid skete noget.

Jens Kristiansen var vistnok den første købmand, som boede der. Han var født 1857 i Stadil og kom i lære hos købmand Frølund i Holstebro. Da han var udlært, nedsatte han sig som købmand i St. Rydemølle i kompagni med mølleren, men det gik ikke godt. I 1892 rejste han til USA, hvor han først arbejdede i en kulmine, og siden havde han en god købmandsforretning i Chicago. Han skrev flittigt hjem, men pludselig forsvandt han. Myndighederne regnede med, at han var blevet myrdet.

For omkring 50 år siden fortalte folk noget om, at der i gammel tid var en mand, som var blevet suget ned i kviksandet i det vandhjul, hvorfra møllen fik sit drikkevand. Da jeg fortalte den nye ejer, Th. Bækgård, Hammerum, om dette, ville han ikke bruge vandet mere, men lod omgående lave en ny boring.

For at vandet kunne løbe fra de store møllebjul, blev bunden af åen skovlet op hver sommer, og en dag sidst i tyverne, da en mand rensede åen, fik han et menneskekranium på skovlen. Han tog det med op til møllen, hvor det blev lagt i en æske. Nogen tid senere var Mathias Nielsen, som da boede oppe i Højbjerg, i møllen for at få malet grutning, som det var skik, før bønderne selv fik kværne. Da han skulle køre hjem, kom mølleren med æsken, og han blev bedt om at tage den med op til kirken, hvor kraniet blev begravet.

Da der er god fast bund i åen helt uden dynd, kan der ikke have ligget en forulykket mand i åen uden at blive opdaget. Men da vandet i jorden presses fra bakken og ud imod åen, kan man med nogenlunde sikkerhed regne med, at det er hovedet af den forulykkede, der i tidens løb er ført ned i åen med vandet. Hvis ulykken er sket inden for de sidste 200 år, må der sikkert i kirkebogen eller i arkiverne være noget, som kan oplyse os om mandens navn, og om hvornår ulykken skete.

Også i dalens vestside i Sønderbygårds eng blev der gjort fund under tørvegravning. Således fandtes der en boplads, som vistnok ikke blev undersøgt, men senere blev der fundet et skelet af en mand, som formodes at stamme fra denne boplads. Åge Pedersen, Rosenhøj, Handbjerg, fortalte: AI 1946 gravede vi tørvejord ned til Niels Holsts skel i en flere meter dyb grav, hvor der lå flere store egetræer, som for mange hundrede år siden var segnet om i mosen. En dag fik Marinus Rode, Handbjerg, kraniet af en mand på skovlen. Ved en nærmere undersøgelse fandt vi resterne af ham, og han var begravet således, at han sad på en egestamme nede tørvejorden.

Skelettet blev indsendt til Nationalmuseet, og ved en forespørgsel i 1968 svarede museumsinspektør C. L. Vebæk, at dette skelet nu befinder sig på Københavns Universitets antropologiske laboratorium. I 1947 har antropologen, dr. K. Brøste givet Nationalmuseet følgende oplysninger om skelettet: Velbevaret skelet af en voksen mand i 25-30 års alderen, langskallet (index 69,7) af nordisk type. Kraniet er ret lille, men er muligvis skrumpet noget ind efter opholdet i mosen. De fleste knogler af lemmer er velbevaret. Højre hoftelid er sæde for meget sygelige forandringer, hofteskålen er udvidet og afgnavet i randen, lårbenshovedet er helt deformeret, nedtrykket og stærkt fortykket, der er dybe huller ind til knoglemarven, og det hele bærer præg af, at der har været en svær knogle- og ledbetændelse i hoften, som uden tvivl må have bidraget til individets tidlige død.

Ovennævnte Åge Pedersen fandt i samme mose en hvæse- eller slibesten, som en oldtidsmand har haft hængende ved bæltet. Den var meget smukt tildannet og havde form som en båd.

Der er også fundet en stenalderboplads i dalens østside omtrent overfor Sønderbygård. I tiden omkring 1935, da gdr. Kristian Knarborg i Handbjerg som ung mand rensede en enggrøft for sin svoger i den gl. skole i Ryde, fandt han i engen, omtrent oven for Harald Holms stenalderboplads, et stykke af en hjortetak, henved 12 cm lang og med et karvesnit på ca. 7 mm i bredden og i dybden på to sider skråt over for hinanden. Harald Holm i Djeldbækhus har fundet et par knusesten i nærheden af engen. Desuden har han fundet et par tusinde stykker flintredskaber i en boplads på sin mark.

Lidt længere nordpå har vi Lidegård (Ligård) og Kjærhus, og derpå kommer vi til Tindskov. Det gamle navn var Tingskov, som blev til Tindskov på jysk - noget lignende har vi i Vinding, hvor Tingsager bliver til Tindser. Man mener, at der har været tingsted her i ældre tid. Da det er lige ind til Ginding herred, er der noget, som kunne tyde på, at der kan være holdt separat ting for Hjerm herred, efter at de to herreder var lagt sammen, idet der var en meget lang vej fra Strueregnen og til Sevel. Og det er vel den til tingstedet hørende galgebakke, som lå ved skellet imellem Handbjerg og Hjerm ved den gamle drivervej fra Salling over Handbjerg, Kvium og Holstebro mod syd.

Også i Tindskov bakke fandtes der en hellig kilde, som jeg aldrig har kunnet finde i nogen skriftlig beretning. Den første, som gjorde mig opmærksom på den, var Henrik Jacobsen i Gl. Hedegård i Handbjerg. Han var da ved at være gammel og svækket og døde nogle måneder senere, og han fortalte, at han i sine unge dage tjente ovre i Jedskov Ryde, hvor han om formiddagen, når han arbejdede i marken, og det var solskin, kunne se kilden oppe i Tindskov bakke.

I mange år har den været udtørret, vel nok som følge af Skivevejens udgravning langt oppe i bakken. Jeg forsøgte efter hans forklaring at finde den, men måtte opgive det. Der gik nu omkring 30 år, og så fortalte Kristian Troelsen, Kimsvej, Holstebro, mig det samme. Han er født i Ryde og drev i mange år gården Sønderskov. Hans morfar, Anton Christian Jørgensen, boede i Kjærhus ved Ryde mejeri og var født i Sdr. Tindskov, som hans bror, Peder Christian Jørgensen, arvede efter deres far, Jørgen Christoffer Pedersen, der ejede gården i 1819.

Så langt går den mundtlige tradition tilbage i tiden om den hellige kilde i Tindskov bakker, hvor syge mennesker Sct. Hans nat lå og drak af det lægende vand og blev badet deri.

Se stort billede ved at trykke på billedet herover

Når mennesker har været syge og ligget i sengen måske halve år og kom ud om natten til kilden og blev overøst med det kolde vand, må det vel være ret naturligt, at de slumrende livsånder blev vækket op ved chokket, så kræfterne vendte tilbage.

Kristian Troelsen var for mange år siden oppe for at se til kilden, som nu var tilstoppet, men øverst oppe i slugten nord for landevejen, hvor kilden havde været, var der en plet på ca. 2 kvm, hvor græsset var grønt i modsætning til omgivelserne, som var gule og tørre - sådan som jeg også selv havde set det 30 år tidligere.

Omkring 1960, da vejen blev sænket igen, blev der jævnet jord hen over stedet, som blev pløjet. Henved 15 m inde på marken og i nogen lignende afstand fra Katholmvej presses vandet nu ud i fennen ved siden af, hvor kilden var.

På østsiden af den overfor Tindskov bakker ligger Lille Rydemølle ved bækken, som kommer oppe fra Ulstrup og Bøge. Lidt oven for den gamle mølledam ligger den eng, som førhen afsluttede Rydhaves jord. Engen kaldes Puders eng. I 1976 udkom første halvbind af stednavne i Ringkøbing amt, og her fortælles: APudderskær, 1496 Puddersker; forleddet kan være låneordet Pudder i den ældre betydning - StøvA. Omkring 1300-tallet boede der på Landting og Rydhave en Albert Albertsen af tysk herkomst, som havde to sønner, Henrik og Albert. Den sidste overtog begge gårde, han blev gift og fik to døtre, hvoraf den ene, Karen, blev gift med Åge Heidesøn Puder, efter hvem ovennævnte eng fik navn.

I nærheden af Rydhave skov blev det store øksefund gjort juli måned 1972, da entreprenør Peder Tanderup og arbejdsmand Verner Christensen var ude med et jernspyd i engen for at finde en defekt drænledning. Spyddet stødte under deres søgen mod noget hårdt, som de anså for at være drænet, men da de fik gravet ned, fandt de i stedet en flintøkse. Efter at Holstebro museum var tilkaldt, blev der udgravet ialt 6 store, fine flintøkser, der alle lå med eggen vendt mod øst. Den største var 44 cm, kun 22 cm under danmarkrekorden. De 6 økser er fuldstændigt slebet på alle fire sider, en enkelt af dem er hugget til ved nakken, og på de tre af dem kan man se tydelige skæftningsspor midt på økserne i en bredde på ca. 8 cm. Sporene viser sig på økserne som nogle blanke partier, der i en bestemt lysvinkel kan ligne en form for lakering.

Skæftningssporene er fremkornmet ved, at øksen ved brug har gnedet mod træskaftet. Fire af økserne ser ud til at have fået en form for opskærpning af æggen, og vi står således over for økser, der har tjent deres ejer et stykke tid, omend den har været ret kort at dømme efter øksernes længde.

At økserne måske alle er brugte, og at de er nedlagt efter et vist ritual i den hellige ådal og ikke er blevet afhentet igen, tyder på, at det er et offerfund. Økserne blev erklæret for danefæ og deponeret på Holstebro museum. Rigsantikvar, professor P. V. Glob har skønnet fundet så væsentligt, at der burde udbetales findeløn til de to findere.

Følger vi åen videre mod nord fra Tindskov bakker, kommer vi til Katholm, som ikke har navn af kat, men efter græsset Katskæg, som har vokset der i gammel tid. Et gammelt marknavn er Dumperne (meget ujævnt jord), der hvor Dunkhuset ligger. Lidt nord for ligger Rævebakken, som er Gl. Møgelbjerg (møgel = stor).

Den sidste gård på vestsiden af dalen er Hovgård. Navnet er så gammelt, at det må stamme fra den hedenske tid, hvor hovgoden gerne var den ypperste mand i sognet eller stammen. Gården var oprindeligt en bondegård, som efterhånden voksede og blev til en lille herregård. Men hvor lå hovet? Lå det på Møgelbjerg eller deroppe, hvor kirken nu ligger?

I 1438 tilhørte gården et par søstre, Inger og Elle, døtre af Niels Jepsen til Eskjær i Salling. Foruden Hovgård ejede søstrene 10 gårde og 8 boel i Handbjerg sogn. I nævnte år trådte de ind i Stubber Kloster som nonner, og de medbragte et gavebrev til klosteret på alle deres gårde i Handbjerg. Hovgårdgodset forblev under klosteret i mere end 100 år.

Hovgårdens køkkenfløj er måske den gamle hovedbygning fra søstrenes tid. Den er bygget godt, med tykke mure og loftsbrædder af eg, men der synes ikke at være spor af befæstning fra den tid. Det store voldgravskompleks må være fra slægten Lindes tid. Det

er lavet for pynt og har ikke noget med befæstningen at gøre. Foruden Handbjerg godset ejede søstrene meget andet gods, bl. a. Borbjerg mølle, som en slægtning fik.

På markerne ved dalen er der fundet mange bopladser fra stenalderen. Resterne af sognets eneste bevarede gravhøj ligger i skellet ved Meldgård og Sønderby. Den burde restaureres, og det ville ikke være vanskeligt at gøre med de moderne maskiner i dag. Omkring 1930 fandt familien i Nederbøge i Ryde en undergrav i den flade jord oven for engen. Overliggeren lå under pløjelaget. Den var ca. 1,5 m lang, 1 m bred og 30 cm tyk. Derudover var der nogle få og små sten og et par flintflækker, og det tyder på, at de har udhulet jorden under stenen, da de lavede graven.

Vest for Katholm har der været en høj - deraf navnene Højmark og Højhus. Højen er jævnet for længe siden, men under pløjning i 1935 fandt Anders Sandholm den nederste grav, som var blevet tilbage. Stenene havde han lagt i vejgrøften, og efter deres størrelse og antal, må det antages, at det har været en grav fra enkeltgravkulturens tid for omkring 2500 år siden.

Anders Sandholm havde en parcel i dalen Bred Dug (Bredudal) ind til Hovgård mark, og midt på marken var der en langstrakt forhøjning. En dag, da jeg traf ham på marken, sagde jeg til ham: "Jeg tror, at du har resterne af et oldtidshus der nede på din mark". Han svarede, at det var rigtig nok. De havde gravet en kartoffelkule på stedet og fundet en dørstolpesten, som han viste mig hjemme i sin have.

I Handbjerg kirke står en døbefont, der er blevet landskendt, fordi stenhuggeren har signeret den med sit navn, Isli, skrevet med runer.

Midt i 50'erne, da udløbet i fjorden blev rensat op, fandt arbejdsmand Kristian Vestergård en del redskaber af ben og hjortetak, og vistnok også nogle af sten. Der blev desværre ikke foretaget nogen undersøgelse af fundene, efter hvad der vides.

Vi har nu fulgt Helleåen fra dens udspring igennem Helledalen til dens udløb i fjorden. Vi har rejst gennem tusinder af år og fulgt menneskers færd, deres kamp og strid for at overleve, og til sidst deres død. Deres offer i Hellesøen viser, at de troede på en oversanselig magt, som styrede deres liv. Dermed var de kommet til det samme resultat, som Albert Einstein senere gjorde. Han sagde: "På den anden side bliver enhver, der alvorligt engagerer sig i videnskabeligt arbejde, overbevist om, at der i universets love åbenbarer sig en indelig kraft, som er menneskeheden langt overlegen, og som vi med vore hedsedne evner må bøje os for i ydmyghed".